

В І Д Г У К

офіційного опонента на дисертаційну роботу

Тоїчкіна Дениса Віталійовича на тему: «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції», поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Актуальність теми дисертації. Дисертаційна робота Тоїчкіна Дениса Віталійовича є завершеним науковим дослідженням у якому вирішена актуальна наукова проблема історико-джерелознавчої реконструкції комплексу холодної зброї козацтва у його історичній динаміці протягом XV-XVIII ст..

Дисертація присвячена рідкісній в українській історичній науці зброєзнавчій проблематиці. Досі невирішеними залишаються чимало проблем, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Попри те, що попередні дослідники епізодично звертались до вивчення козацької холодної зброї, вперше її досліджено системно у такому значному обсязі. Досі залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недостатньо дослідженими залишаються навіть давно введені в науковий обіг зразки особистої старшинської зброї, адже встановлення та підтвердження їх приналежності є одним із найскладніших завдань у процесі атрибуції.

Відтак тема дисертаційної роботи Тоїчкіна Д. В. є актуальною і представляє значний науковий інтерес.

Робота виконувалась згідно з плановими науковими темами Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (номер державної реєстрації 0115U002126) та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія

формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін» (номер державної реєстрації 0117U007397).

Характеризуючи представлену до захисту роботу, необхідно відзначити наявність в ній чітко сформульованих завдань, визначеність об'єкта, предмета та методології дослідження, окреслених положень, які містять елементи наукової новизни.

Достовірність наукових положень та висновків. Автор отримав результати, які мають джерелознавче обґрунтування. Це дає можливість стверджувати достовірність наукових положень дисертації, отриманих результатів та сформульованих висновків. Висока наукова якість матеріалів дисертаційної роботи підтверджена у 46-ти наукових працях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура та оцінка змісту дисертаційної роботи. Структурно дисертаційне дослідження складається зі списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів з дев'ятьма підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (732 позиції на 67-ми сторінках), шести додатків. Обсяг основного матеріалу становить 349 с., загальний обсяг – 569 с.

У *першому розділі* дисертації подано докладний огляд історії досліджень холодної зброї, розглянуті джерельна база та методологія. Продемонстровано надбання попередників, зокрема в археологічних, міждисциплінарних, мікроісторичних дослідженнях, де історичній зброї традиційно приділяють значну увагу. Автор дає визначення зброєзнавству як спеціальній історичній дисципліні. Розвиток зброєзнавчої теорії у першій половині ХХ ст., привів до становлення термінології та методології які формувались тісному зв'язку з археологією. Дисертантом цілісно простежений розвиток зброєзнавчих типологій від Я. Петерсена, Р. Уїллера, Е. Окшотта – до сучасних європейських зброєзнавців, а також відзначена інтеграція мистецтвознавчих та археологічних методів у ході розвитку зброєзнавства ХХ ст.

У новій дослідницькій парадигмі др. пол. ХХ ст. найбільш ефективними стали міждисциплінарні методи, зокрема автор велику увагу приділяє ролі матеріалознавства та військово-історичної реконструкції у зброєзнавстві.

Дисертант розглядає також розвиток інших напрямків зброєзнавства, зокрема дослідження символіки та епіграфіки на зброї тощо.

Автор слушно підсумовує, що праці XIX – першої чверті XX ст. навряд чи можна вважати зброєзнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. Найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає у накопиченні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів. Натомість XX ст. знаменувалось переосмисленням наукової зброєзнавчої термінології, її систематизації.

Окрему частину розділу автор приділяє українській та закордонній зброєзнавчій історіографії, присвяченій історії досліджень козацької зброї від XIX до XXI ст. (с. 52-68). Дисертант цілком слушно виокремив імперський (с. 52-54), радянський (с. 54-60) періоди та часи незалежності України (с. 60-68). Автор справедливо визначив період заснування сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни 60-ми роками XX ст., пов'язавши його з найвідомішими працями О. Апанович та В. Сидоренка. Розглядаючи зброєзнавство як широку міждисциплінарну сферу, Д. Тоїчкін аналізує праці дослідників різного профілю – археологів, мистецтвознавців, матеріалознавців, військових істориків та ін.

Бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади XX ст. привів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні. Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

Наприкінці огляду автор виділив та охарактеризував основні етапи становлення світового зброєзнавства як науки: до початку XX ст.; від початку XX ст. до 1955 р.; 1955-1960-ті; від 1960-х (с. 68-69).

Не забув автор і про розвиток класичного зброєзнавчого аналізу, який доповнився широким спектром методів історичних, природничих та точних наук.

Проведений аналіз історіографії засвідчив, що протягом XXI ст. значення

зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни значно зросло. Через розширення проблематики зброєзнавчих досліджень змінився сам дисциплінарний статус зброєзнавства від суто допоміжної науки, яка тільки готувала й постачала матеріали для їх використання в інших дисциплінах, до галузі, у якій ставить й вирішує поважний комплекс завдань. Відтак, в межах зброєзнавчого дослідження нині досягаються результати, які можемо оцінити, як завершений цілісний внесок в розвиток історичної науки.

Наприкінці розділу автор підсумовує, що в українській зброєзнавчій історіографії досі невирішеними залишаються більшість проблем, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення історичних зразків озброєння на наших теренах, насамперед, у період Модерну. Майже відсутні в Україні й розробки методологічних аспектів зброєзнавства. Зазначені проблеми у сукупності свідчать про незрілість зброєзнавчої дисципліни в Україні, розвиток якої потребує інтенсифікації комплексних зброєзнавчих досліджень.

У другому підрозділі автор аналізує джерельну базу дослідження (с. 70-81). Дисертант традиційно поділяє джерельні матеріали дисертації за способом збереження та представлення інформації, прийнятим в історичному джерелознавстві, а саме на речові, зображальні та писемні. Речові джерела представлені групою з 87-ми зразків холодної зброї з українських та закордонних музеїв.

Залучені зображальні джерела (с. 73-79) у кількості 75-ти одиниць, причому окрім творів живопису, гравюр, фресок та скульптури, виділено підгрупу «творів декоративно-ужиткового мистецтва» (4 одиниці), представлених елементами оздоблення зброї, що є доволі спірним рішенням.

Масив писемних джерел (усього – 61 одиниця, с. 79-81) автор закономірно розподіляє на 2 підгрупи документальних, та описових джерел, які у сукупності включають: військово-фіскальну та іншу урядову та цивільну документацію; хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців; рукописні каталоги; устави, військові настанови, інструкції, фехтбухи та інші навчально-методичні документи.

Такий строкатий джерельний масив у сукупності дозволяє вирішити завдання дисертації.

Третій підрозділ присвячений ключовим поняттям роботи, її основним теоретичним та методологічним підходам (с. 81-118). Їх впровадження дозволило автору створити оригінальну схему, яка відображає основні етапи дослідження речового джерела – зразка холодної зброї, дає змогу вивчати окремі артефакти та визначати їхнє місце у площині хронології, особистої приналежності, а також їх цінності для історії та мистецтва.

У *другому розділі* дисертації автор розглядає номенклатуру, формулює визначення та досліджує походження складових комплексу холодної зброї, яка домінувала на теренах України протягом означених автором хронологічних меж (с. 122-197). Розділ складається з двох основних підрозділів, відповідно до прийнятої автором класифікації холодної зброї за її основними конструктивними елементами – клинком та древком. Автор послідовно розглядає: ножі та кинджали; мечі; палаші; списи; булави й перначі; сокири та бойові молоти.

Відзначивши полемічність зброезнавчої термінології, дисертант доповнив та переформулював визначення окремих видів зброї, взявши до уваги велику кількість факторів, зокрема особливості застосування окремих різновидів. Автор зауважує, що впливи зброярства країн-сусідів не виключали існування локальних особливостей місцевих типів. В Україні як особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів, пріоритети. Хоча на місцеві смаки суттєво впливали східні моделі, поширені в Україні у значній кількості, наявний джерельний матеріал, на думку автора, свідчить, що в Україні не сформувалося якихось особливих морфологічних типів холодної зброї. Дисертант підкреслює, що факт відсутності особливого «усталеного» національного морфологічного типу давньої зброї в матеріальній культурі певного народу не може впливати на історичну оцінку рівня розвитку її зброярської справи, адже зброю як продукт ремісничого виробництва вивчають як цілісний виріб. Саме оправа надає зброї

завершеного вигляду, дозволяючи говорити не лише про сталий морфологічний тип, а й про національну приналежність та дає можливість встановити зв'язок з регіоном виготовлення (монтування) зразка.

Третій розділ присвячений дослідженню проблеми генези козацької зброї: автор досліджує різновиди холодної зброї в Україні за писемними та зображальними джерелами, появу «козацького» мілітарного тренду та розвиток комплексу озброєння козаків (с. 198-247).

Комплексний аналіз історичних джерел дозволив автору визначити номенклатуру козацького озброєння з урахуванням історичної динаміки її розвитку та відтворити процес еволюції козацького збройового комплексу протягом XV-XVIII ст. Це відкрило можливості для залучення значного масиву речових джерел, які не мали належного провенансу, а часом і атрибуції, адже брак археологічних матеріалів періоду Модерного Часу з України, досі залишається однією з найбільших проблем при дослідженні матеріальної культури козаччини, зокрема предметів озброєння.

Автор розглядає розвиток історичних термінів «козак» та «козакування» як назви оригінального тактичного концепту, який у пер. пол. XVI ст. пов'язували з «рейдовою» війною, загалом певним стилем збройної боротьби та спорядження. Відтак воювати «по-козацьки» спершу не означало приналежності до якоїсь соціальної чи національної групи. Переходячи до комплексу озброєння раннього козака, автор відзначає сагайдак та зброю ближнього бою – корд або шаблю. У др. пол. XVI ст. більшої популярності набула рогатина. Дисертант підкреслює, що зазначений збройовий комплект був закріплений «козацькою реформою» (1540-1550 рр.), яка у значній мірі уніфікувала козацький комплекс озброєння та тактику бойових дій.

З виділенням і розвитком козацтва як соціального стану та військової потуги, термін, який спершу позначав мілітарний тренд почав асоціюватись з комбатантами – представниками професійної військової спільноти українського козацтва, які стали основними носіями певного способу ведення бойових дій. Окрім участі у збройних сил Речі Посполитої, козацьке військо

вже у XVI ст. діяло як самостійна військова сила, а на зламі XVI-XVII ст. – як структурно окрема армія низових та городових козаків.

Далі автор зосереджується на аналізі історії розвитку збройового комплексу козацтва, демонструючи його динамічні зміни протягом трьох століть.

Як комбатанти-стрільці, козаки використовували луки, рушниці й артилерію під прикриттям табору. Холодна зброя була представлена шаблею, рогатиною, сокирою та келепом. У XVI ст. перначі та булави стають символом військової та адміністративної влади, формуються центри виробництва надзвичайно коштовних зразків, – у Львові, Трансильванії та Московії. У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникають корди. До кінця століття знижується значення рогатини у козацької кінноти, утім в піхоті їх продовжують використовувати поряд з піками та напівпіками. Загалом, протягом XVII ст. значення комплексу холодної зброї для ведення регулярних бойових дій у козаків постійно знижується.

Окремо автор приділяє увагу козацьким ножам та кинджалам, як найменш дослідженим в історіографії видам зброї.

Важливим є аналіз змін, які відбулися в комплексі козацького озброєння у XVIII ст. в процесі інтеграції козацтва до російської імперської армії. Основною зброєю стають рушниця, піка та шабля, а самі козаки перетворюються на іррегулярну ударну кінноту. Водночас зберігається певний тактичний «універсалізм» козацьких загонів.

Підсумовуючи, дисертант відзначає, що «козацькою зброєю» слід вважати комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540-1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики.

У четвертому розділі досліджені зразки козацької холодної зброї, проблеми їх приналежності та походження (с. 248-349).

Загалом розділ структурований за зразком розділу 2, утім дисертант аналізує саме комплекс речових джерел. Тут важливу роль автор відводить масі зразків зброї, позбавлених провенансу й археологічного контексту – як археологічних знахідок, так і зразків іншого походження. Для їх коректного відбору дисертант спирався на вивчення підтверджених археологічних знахідок, писемних та зображальних джерел. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив пролити світло на особливості холодної козацької зброї, вирішити проблему її систематизації, виявити низку морфологічних особливостей та експлуатаційних характеристик, а також верифікувати інформацію інших типів джерел.

Автором введені до наукового обігу чотири різновиди великих бойових ножів – кордів, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї та 1 грос-месер.

Через складність датування ножів, автор обмежився єдиним наразі відомим презентаційним археологічним комплексом сер. XVII ст. з місць розкопок битви під Берестечком. Серед спеціалізованих ножів дисертант виділяє бойові, з посиленням колольним клинком. Утім стрій клинків більшості ножів свідчить, що у середині XVII ст. цей вид зброї функціонував насамперед як допоміжний та універсальний інструмент.

Автор розглянув мечі XVI ст. (бастарди та ріттершверти) як зразки шляхетської зброї, що продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції, утім слабо відображена у джерелах. Найменше у козацької старшини мечів, більше палашів (XVI – поч. XVII та кін. XVII-XVIII ст.).

Аналізуючи палаші XVI ст. автор засвідчує, що основне призначення цієї зброї – потужний рубальний удар, який, утім, суттєво програє у потужності важким шаблям. Саме підвищена потреба в ефективній рубці й різі стали головною причиною масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої у XVII ст.

Досліджені у роботі різновиди перначів XVI ст. – суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуто коштовні презентаційні зразки з трьох виділених автором виробничих центрів.

Серед списів абсолютна більшість належить до типу рогатин з бойовою частиною модерних типів. Рідше зустрічаються рогатини з середньовічним лавролистим профілем. У XVII ст. ще зустрічались і похідні форми давньоруських наконечників типу III (за типологією Кірпи́чнікова). Зрідка в українських колекціях можна зустріти спеціалізовану піхотну піку, в цілому, невластиву козацькій військовій справі. Краще представлена кавалерійська козацька піка XVIII ст.

На українських теренах побутували сокири східного та європейського походження. Серед трьох типів універсальних сокир XVI-XVII ст., лише частина придатна для бойового використання. Побутувала також низка спеціалізованих багатофункційних бойових сокир. Представлені також бердиші східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції представлені високовартісні сідельні сокири перського походження. Найбільш спеціалізованою тут є рідкісна серед українських знахідок балта.

Досліджуючи келепи та обушки, автор підкреслює, що вони застосовувалися передусім у кінноті, для пробивання чи розбивання обладунку, оглушення супротивника. У колекціях музеїв України представлені зразки різного розміру зі втулками різного типу, простими та фігурними молотками на шийці.

Аналіз особистої та меморіальної зброї української шляхти дозволив визначити додаткові критерії відбору джерельного матеріалу, які значно розширюють можливості з окреслення робочого джерельного поля задля проведення подальшої роботи у студіях з української зброї. Однією з найважливіших прикмет того, що перед нами зброя, пов'язана з козацтвом, безумовно є специфічні клинкова епіграфіка, геральдичні фігури та символіка. Їх вирізнення та аналіз становить значну частину наукової новизни в роботі.

У загальних висновках дослідник сформулював основні результати роботи. Висновки є обґрунтованими, достовірними й логічно впливають з проведеного дослідження. Вони мають наукову новизну та повно представлені в публікаціях автора у провідних фахових виданнях.

Основні результати дисертаційної роботи викладено у 46-ти публікаціях, з яких: 1 монографія, 12 статей, опублікованих у фахових та наукометричних виданнях України, 9 статей, оприлюднених у закордонних наукових часописах і збірниках, 17 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації, 7 публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Основні наукові результати, одержані автором дисертації та їх новизна. Наукову новизну дисертаційного дослідження визначають отримані результати, сформульовані в основних положеннях і висновках дослідження.

В дисертації вирішена проблема використання методів історичного зброєзнавства і джерелознавства для всебічного аналізу комплексів історичних джерел, необхідних для вивчення холодної зброї України періоду XV-XVIII ст. Відтак розвинуто теоретичні та методологічні основи зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни. Вперше створено загальне уявлення про розвиток окремих типів козацької холодної зброї на базі різноманітних архівних джерел та опублікованих матеріалів; встановлено їх значення в козацькій спільноті та військовій справі; впроваджено оригінальну методологію комплексної атрибуції предметів історичного озброєння; виконано сучасну детальну атрибуцію старих та введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї; визначено поняття «козацька зброя»; виконано джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї та простежено його зміни в часі.

Практична цінність роботи. Одержані результати є внеском у розвиток історичного зброєзнавства і джерелознавства. Практична цінність полягає у залученні значної кількості нових джерел, які відкривають широкі можливості подальшого вивчення історії холодної зброї в Україні. Вони можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – при підготовці узагальнюючих

праць з історії зброї в Україні; у навчальному процесі – для лекційного і методичного забезпечення навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти за цілою низкою історичних спеціальностей; у музейній роботі, з метою створення експозицій та виставок, присвячених військовій справі козацтва; у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Зауваження до дисертації. Необхідно зауважити, що в дисертації, як і будь-якому самостійному науковому дослідженні, наявні певні недоліки.

1. У своїй роботі Д. Тоїчкін згадує але детально не аналізує такий важливий різновид холодної зброї як шабля. Попри детальний аналіз шаблі у попередніх працях дисертанта, слід було яскравіше висвітлити її місце у комплексі козацького озброєння.

2. У четвертому розділі роботи невдалим виглядає винесення в окремий підрозділ 4.1.4. «зразки клинкової епіграфіки, символіки та орнаментики козацької зброї».

3. Є зауваження до тексту дисертації у зв'язку з недоліками редагування.

Утім, висловлені зауваження не можуть вплинути на загальну високу оцінку представленої для захисту дисертаційної роботи.

Відомості про дотримання академічної доброчесності. Ознайомившись із науковими публікаціями та дисертацією Д. В. Тоїчкіна, слід відзначити відсутність порушень академічної доброчесності.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертаційне дослідження Д. В. Тоїчкіна містить елементи наукової новизни, має безсумнівне теоретичне і науково-практичне значення.

Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, завершеним у змістовному та структурно-логічному планах. Зміст і результати дисертації свідчать, що поставлена мета дослідження досягнута, завдання виконані. Положення й висновки роботи базуються на представницькій джерельній базі, є науково виваженими й аргументованими.

Анотація до дисертації відповідає її змісту та структурі, їх висновки й основні положення є ідентичними.

За актуальністю, рівнем та обсягом досліджень, науковою новизною практичним значенням отриманих результатів дисертаційна робота на тему: «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції» відповідає чинним вимогам Кабінету Міністрів України та МОН України щодо порядку питання присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук № 1197 від 17 листопада 2021 р., а її автор, Тоїчкін Денис Віталійович, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент, доктор історичних наук, професор, викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»

С. В. Шеломенцев-Терський

Підпис професора, доктора історичних наук Шеломенцева-Терського Святослава Володимировича засвідчую.

Вчений секретар Національного університету «Львівська політехніка» професор, к. т. н. Р.Т. Бровинський

